

تأملاتی در ابعاد فقهی مراقبت‌های بهداشتی در دوران شیوع کرونا

علی خیرخواه*

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۱۷]

چکیده

با شیوع گسترده ویروس کرونا در مناطق مختلف جهان، مسئولان بهداشتی برای مقابله با ویروس کرونا مقررات و محدودیت‌هایی وضع کردند که اعمال این محدودیت‌ها تأثیرات چشمگیری بر مسائل اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، دینی و سیاسی مردم جهان گذاشته است. مقاله حاضر موضوع مراقبت‌های بهداشتی در دوران شیوع کرونا را از منظر فقهی بررسی می‌کند و نتیجه می‌گیرد که در سطح فردی چنانچه حفظ نفس و صیانت از جان و سلامتی دیگران منحصر در رعایت فاصله اجتماعی و مقررات بهداشتی باشد، به استناد بسیاری از آیات و روایات واجب است. چنانچه فردی با رعایت نکردن مقررات بهداشتی سبب ورود ضرر به جان و مال دیگران شود، در صورت فقدان قصد ضرر موجب دیه می‌شود، اما اگر شخص از بیماری خود مطلع باشد و مقررات بهداشتی را رعایت نکند، در ورود ضرر به جان افراد مسئولیت دارد.

کلیدواژه‌ها: کرونا، صیانت نفس، قاعده لاضرر، مسئولیت مدنی، مسئولیت کیفری.

مقدمه

از ابتدای شیوع ویروس کرونا در جهان، بسیاری از محققان، نویسندگان و رهبران دینی درباره راه‌های پیشگیری از انتشار این بیماری همه‌گیر اظهارنظر کرده‌اند. پزشکان در زمینه‌های مختلف، اعم از شناسایی علایم و نشانه‌های ویروس کرونا و راه‌های درمان آن و تولید واکسن فعالیت کرده‌اند. دانشمندان دیگر از آسیب‌های اقتصادی و اجتماعی آن، و روان‌شناسان از مخاطرات زندگی در دوران قرنطینه و محدودیت‌ها بحث کرده‌اند. محققان و فقیهان به ابعاد و آثار فقهی و آسیب‌ها و تبعات فرهنگی آن پرداخته‌اند. اقدامات احتیاطی مسئولان بهداشتی و تدابیر پیشگیرانه‌شان تأثیر بسیار بر زندگی روزمره مردم گذاشته است. از این رو لازم است ایجاد این محدودیت‌ها از ابعاد مختلف بررسی شود و امکان هم‌افزایی میان رشته‌ای و استمداد از تمامی رشته‌های علمی برای استقرار بهداشت عمومی مد نظر قرار گیرد.

از سویی، وضع و اعمال این محدودیت‌ها علاوه بر تأثیر بر زندگی روزمره مردم، اعمال و وظایف دینی را تحت تأثیر قرار داده است. زیرا، بسیاری از اعمال عبادی و آیین‌های مذهبی ابعاد اجتماعی دارد و اعمالی مانند دعا، نماز جماعت و جمعه و مناسک حج به صورت دسته‌جمعی برگزار می‌شود. در این صورت، همان‌طور که مقررات بهداشتی انجام‌دادن اعمال مذهبی را دشوار، و آزادی اجرای برنامه‌های دینی را محدود می‌کند، رعایت نکردن اقدامات احتیاطی نیز می‌تواند سبب گسترش بیماری شود و اقدامات مسئولان بهداشتی را به مخاطره اندازد. در حالی که گفته شده است در بعضی کشورها شیوع ویروس کرونا با برگزاری تجمعات و مراسمات مذهبی تشدید شده، در برخی از کشورها رهبران مذهبی با بستن کلیساها مخالفت کردند، اما در جهان اسلام در سطح گسترده، به جهت اقدامات احتیاطی اماکن مقدس مذهبی مسلمانان در شهرهای مکه، مدینه، نجف، کربلا، مشهد و قم به روی زائران بسته شد. در ایران، اکثر مراجع و رهبران مذهبی از اهمیت همراهی با دستورالعمل‌های مسئولان بهداشتی سخن گفتند و حتی شماری از روحانیان و طلاب داوطلبانه در بیمارستان‌ها حضور یافتند و با کادر درمان همکاری کردند (نک: مظفری، ۱۳۹۹).

تأملاتی در ابعاد فقهی مراقبت‌های بهداشتی در دوران شیوع کرونا / ۶۳

در نوروز ۱۴۰۰ در ایران، به سبب کاهش محدودیت‌های بهداشتی موج جدیدی از این بیماری در سراسر کشور تشدید شد و هزاران نفر در این موج به این بیماری مبتلا شدند و صدها نفر جان خود را از دست دادند. مسئولان بهداشتی تأکید کردند که شیوع این موج جدید عمدتاً به سبب رعایت نکردن مقررات بهداشتی از سوی کسانی است که از بیماری خود مطلع بوده، اما عالمانه و عامدانه جان افراد دیگر را به خطر انداخته‌اند. وزارت بهداشت می‌گوید: «بیش از ۱۵ هزار نفر مبتلا به ویروس کرونا در عین حال که می‌دانستند مبتلا هستند، به سفر رفتند» (yun.ir/i6k2k6).

مقاله حاضر از منظر فقهی با این موضوع مهم و حیاتی مواجه می‌شود و به این پرسش پاسخ می‌دهد که: آیا رعایت نکردن اقدامات احتیاطی و نقض مقررات بهداشتی موجب مسئولیت مدنی یا کیفری افراد می‌شود یا آنکه احراز سببیت، که موجب مسئولیت در این زمینه خاص می‌شود منتفی است؟ هرچند این موضوع از نظر فقهی به تفصیل تبیین نشده، بعضی از محققان و عالمان دینی تأکید کرده‌اند که اگر سهل‌انگاری سبب شیوع بیماری شود، حرام شرعی است (محقق داماد، ۱۳۹۹). در این مقاله می‌خواهیم با مطالعه منابع دینی متون فقهی ابعاد مختلف مسئولیت ناشی از شیوع بیماری واگیردار ویروس کرونا را با روش تحلیلی و توصیفی بررسی کنیم.

۱. بررسی ابعاد فقهی در سطح فردی

ابتدا موضوع در سطح فردی بررسی خواهد شد. حفظ نفس و صیانت از جان و سلامتی دیگران منحصر در رعایت مقررات بهداشتی مذهبی است. این مطلب مستند به بسیاری از آیات و روایات است. از طرفی، به علت اهمیت موضوع، به وجوب رعایت اصول بهداشتی و حفظ سلامتی در احادیث پرشماری اشاره شده و همچنین قواعد فقهی قابل اشاره متعددی در زمینه دفع ضرر محتمل و حرمت اضرار به نفس و تأکید بر احسان وجود دارد. در ادامه، موضوع از منظر مسئولیت مدنی بررسی می‌شود. چنانچه فردی با رعایت نکردن مقررات بهداشتی سبب ورود ضرر به جان و مال دیگران شود، در صورت فقدان قصد ضرر

موجب دیه می‌شود. در بخش پایانی مقاله، مسئله از منظر مسئولیت کیفری کاویده شده و این نتیجه به دست آمده است که اگر شخص از بیماری‌اش مطلع باشد و مقررات بهداشتی را رعایت نکند، در ورود ضرر به جان افراد مسئولیت دارد.

۱.۱. وجوب صیانت نفس

حفظ نفس از مصالح ضروری است که شارع مقدس به آن اهتمام داشته است. زیرا خداوند انسان را بر دیگر مخلوقات برتر دانسته، و حق حیات را برایش محترم شمرده است. از آن جهت که جان انسان، یکی از نعم الاهی است، به انسان ارزانی شده و انسان باید شکرگزار آن باشد. استفاده صحیح و به‌کارگیری درست از نعمت را می‌توان «شکرگزاری» نامید. همچنین، به خطر نینداختن نفس در مهلکه و صیانت از آن یکی از مصادیق شکرگزاری حق است. قاعده لزوم حفظ نفس در فقه، مسلم است. اگرچه جداگانه در فقه بابی به اسم «قاعده حفظ نفس» نیامده، اما هر جا که ممکن است جان انسان یا همنوعش در خطر بیفتد فقها، بنا به حکم عقل، به ترک فعل یا انجام‌دادن کاری دستور می‌دهند، زیرا در فقه اسلامی، مثلاً در احکام عبادات، اعم از طهارت، نماز، روزه، حج و نیز معاملات و اطعمه و اشربه مصادیق متعددی از وجوب حفظ نفس و مراقبت از سلامتی خود و دیگران ذکر شده است. در ابوابی همچون عبادات، قصاص، امر به معروف و نهی از منکر می‌توان به این مسئله دست یافت، که این اصل قاعده‌ای کلی است و در تمام ابواب فقه، جاری و حاکم است، و حمایت از جان انسان و شرافتش، به‌ویژه فرد مسلمان، در همه جا از اولویت برخوردار، و از هر چیز والاتر است، و از اصول مهم اسلامی است، اما به فراخور نیازی که به آن بوده و ضرورتی که احساس شده، فقها در قسمت‌هایی از بحث خود به آن اشاره کرده‌اند. مثلاً جایی که فرد گرسنه‌ای ناچار و مضطر می‌شود که به خوردن میته روی آورد، به سبب لزوم حفظ نفس این کار مباح دانسته شده است (شهید ثانی، ۱۴۱۶: ۱۱۳/۱۲). البته این تا زمانی قابلیت اجرا دارد که حفظ کردن جان، خود موجب ضررزدن به دیگری نشود و جانش را در معرض خطر قرار

تأملاتی در ابعاد فقهی مراقبت‌های بهداشتی در دوران شیوع کرونا / ۶۵

ندهد. موسوی خمینی، در *تحریر الوسیلة*، در جایی که آب برای عضوی از بدن ضرر داشته باشد، می‌گوید:

اگر آب برای عضوی بدون اینکه جراحت یا دمل یا شکستگی داشته باشد، ضرر دارد، باید تیمم کند. البته اگر آب برای قسمتی از عضو ضرر داشته باشد و شستن اطراف آن قسمت ممکن باشد، ترک تیمم و جواز اکتفا به شستن اطراف آن بعید نیست، اگرچه احتیاط آن است که تیمم هم بکند و این احتیاط ترک نشود (موسوی خمینی، ۱۳۸۶: ۴۳/۱).

وی همین‌طور درباره شرایط صحت روزه ماه رمضان می‌گوید:

از شرایط صحیح بودن روزه آن است که بیماری یا چشم‌دردی نداشته باشد که روزه برایش ضرر دارد، که باعث این می‌شود، مرض و درد چشم شدید شود، یا بهبودش طولانی شود و یا درد آن بیشتر گردد، چه یقین کند که روزه ضرر دارد و چه احتمال آن به قدری باشد که باعث خوف گردد (همان: ۵۳۶/۱).

درباره لزوم حفظ نفس، خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «و لا تقتلوا انفسکم ان الله کان بکم رحیماً» (نساء: ۲۹). طباطبایی در *تفسیر المیزان*، ذیل این آیه، استدلال کرده است که کاربست نهی در این عبارت در نهی از قتل نفس خود ظهور دارد. با این حال، به نظر می‌رسد صدر آیه، «ولا تأکلوا اموالکم ببینکم بالباطل؛ اموال یکدیگر را به باطل (و از طرق نامشروع) نخورید» مؤمنان را جمع واحدی فرض کرده، که آن واحد دارای مالی است و باید آن را از غیر طریق باطل (مشروع) بخورد. بنابراین، می‌توان از جمله «ولا تقتلوا انفسکم» این معنا را استفاده کرد و حتی دلالت کند بر اینکه مراد از کلمه «انفس» تمامی افراد جامعه دینی است و مانند جمله قبل همه مؤمنان، فرد واحدی شده‌اند، به طوری که جان هر فردی، جان سایر افراد است. در نتیجه در صورت چنین اجتماعی، نفس و جان یک فرد، هم جان خود او است و هم جان سایر افراد، پس چه خودش را بکشد و چه غیر را، خودش را کشته است و به این ترتیب جمله «ولا تقتلوا انفسکم» جمله‌ای است مطلق که هم شامل انتحار می‌شود و هم شامل قتل نفس و کشتن غیر (طباطبایی، ۱۴۱۲: ۳۲۰/۴). چه بسا بتوان از

ذیل آیه که می‌فرماید: «انَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا» استفاده کرد که منظور از این قتل نفسی که از آن نهی شده، معنایی عمومی‌تر است؛ به طوری که هم شامل کشتن غیر شود، هم شامل انتحار و هم شامل به خطر انداختن خویش؛ و خلاصه کاری کند که منجر به کشته شدن او شود. زیرا ذیل آیه، نهی نام‌برده را به رحمت خدا تعلیل کرده و فرموده، این کار را نکنید، زیرا خدا با شما مهربان است (همان).

همچنین، فقها علاوه بر آیات به احادیثی استناد کرده‌اند که بر لزوم حفظ نفس دلالت دارد. از جمله ادله حرمت ضرر زدن به نفس، حدیث «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» است. واضح است که نمی‌توان ادعا کرد که موضوع این حدیث صرفاً ضرر زدن به دیگران است، از آن جهت که سمرة بن جندب، قصد ضرر زدن به انصاری را داشت، زیرا «ضرار» در این حدیث به معنای تعمد در ضرر رساندن است، بدون اینکه تفاوتی داشته باشد که بر خود باشد یا بر دیگری (محقق داماد، ۱۴۱۰: ۲۸)؛ و نیز احادیثی دیگر که به تحریم کشتن خود دلالت دارد، که می‌توان به دلالت التزام از آنها به وجوب حفظ نفس دست یافت. امام صادق (ع) می‌فرماید: «مَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ مَتَعَمَدًا فَهُوَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا» (حر عاملی، ۱۴۱۴: ۱۲/۹، ح ۱)؛ «هر کس عمداً خودکشی کند، در آتش جهنم جاوید خواهد بود». در جای دیگر نیز امام صادق (ع) فرموده‌اند:

مَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ مَتَعَمَدًا فَهُوَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا، قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا، وَ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عَدْوَانًا وَ ظُلْمًا فَسَوْفَ نَعْتَبُهَا نَارًا وَ كَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا (صدوق، ۱۴۰۱: ۳۳۳، ح ۱۷۶۷؛ حر عاملی، ۱۴۱۴: ۱۳/۹، ح ۳)؛ کسی که عمداً خود را بکشد، برای همیشه در آتش جهنم خواهد بود، چون خدای تعالی فرموده است: خود را نکشید. همانا خداوند نسبت به شما مهربان است و هر کس از روی دشمنی و ستمگری چنین کاری کند (خود را آلوده خوردن اموال دیگران به ناحق سازد و یا دست به انتحار و خودکشی بزند) پس او را به زودی در آتش دوزخ درآوریم و این کار برای خدا آسان است.

به همین دلیل اسلام برای حفظ نفس، کيفرها و عقوبت‌هایی مانند قصاص و ديه مقرر کرده و فرموده است: «و من یقتل مؤمناً متعمداً فجزاؤه جهنم خالداً فیها» (نساء: ۹۳). هدف اصلی دین حمایت از حیات طيبة انسان است. ناامید شدن از لطف و رحمانیت الاهی و انتخاب مرگ از گناهان کبیره محسوب می‌شود و مستوجب عقابی عظیم است. افزون بر این، در روایات، حفظ جان را در تزاخم با حفظ مال و امور دیگر مقدم می‌دانند.

۱.۲. وجوب دفع ضرر محتمل

رعایت نکردن بهداشت فردی در برابر بیماری بر اساس قاعده حرمت اضرار به نفس، قاعده وجوب دفع ضرر محتمل، قاعده وجوب حفظ جان، و ادله حرمت خودکشی و قاعده نفی ضرر، عموماً حرام است. در همین زمینه حضرت علی (ع) در حدیثی می‌فرمایند: «تَنْظَفُوا بِالْمَاءِ مِنَ الرِّيحِ الْمُتَنِّهِ الَّذِي يُتَأَذَى بِهِ وَ تَعَهَّدُوا أَنْفُسَكُمْ فَإِنَّ اللَّهَ يُغَضُّ مِنْ عِبَادِهِ الْقَادُورَةَ الَّذِي يَتَأَنَّفُ بِهِ مَنْ جَلَسَ إِلَيْهِ؛ یعنی برای رهاشدن از بوهای بد خود را با آب شست و شو دهید و مراقب بهداشت خود باشید. زیرا خداوند از افراد کثیف و آلوده که بهداشت را رعایت نمی‌کنند، متنفر است» (مجلسی، ۱۳۱۵: ۸۴/۷۳).

در برابر بیماری‌هایی که خطر جانی یا ضرر شدیدی داشته باشد، حفظ سلامت خود و مراقبت از سلامتی دیگران واجب شرعی است. دلیل آن را می‌توان قاعده «وجوب حفظ نفس» و قاعده «لا ضرر» و قاعده «احسان» ذکر کرد. چنان‌که خداوند در قرآن کریم قتل نفس را برابر با قتل همه انسان‌ها و احیای نفس را برابر با احیای همه انسان‌ها می‌داند: «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ؛ خود را به دست خویش به تباهی و هلاکت نیندازید» (بقره: ۱۹۵). وقتی رفتن دنبال آب برای وضو، ترس از دزد یا درنده و احتمال کشته و مجروح شدن به همراه داشته باشد، یا در استفاده از آب برای وضو احتمال تلف شدن خود و دیگری را بدهد یا بیماری‌اش شدیدتر شود یا دیرتر خوب شود تیمم واجب است. ملاک و ادله آن قاعده وجوب حفظ نفس و حرمت القاء تهلكه و قاعده لا ضرر و لا حرج است (نک: نجفی، ۱۴۰۴: ۱۰۲/۵-۱۰۸).

پس ادله تبدیل وضو به تیمم، اختصاص به مصداق خاصی ندارد، و مراقبت از سلامتی و حفظ جان در هر جا که احتمال خطر و ضرر باشد واجب است. همین‌طور روزه‌گرفتن اگر برای بدن ضرر داشته باشد واجب نیست. بنابراین، طبق تشخیص پزشکان متخصص به دلیل اینکه خطر شیوع ویروس کرونا جدی است، مواظبت و رعایت دستورالعمل‌های بهداشتی واجب است و سهل‌انگاری و تسبیب در انتشار ویروس کرونا حرمت شرعی دارد و ضمان‌آور است. در صورت تخلف و خطر انتشار ویروس کرونا نظام اسلامی می‌تواند با قانون‌گذاری، برای متخلفان مجازات و خسارت در نظر بگیرد.

در مراسمات و تجمعات عمومی که احتمال عقلائی بر انتشار بیماری مسری در آن هست و از نظر پزشکی امکان تشخیص و مهار بیماران مسری یا افراد در معرض آسیب وجود نداشته باشد هر گونه تجمعی برای سلامتی و بهداشت عمومی مضر است. پس هر گونه تجمعات، حتی مذهبی و عبادی، مانند نماز جماعت و نماز جمعه تا زمانی که ضرر عقلائی برای سلامتی و بهداشت عمومی وجود دارد، باید تعطیل شود (همان: ۱۱۰/۵). دلیل آن قاعده «وجوب حفظ نفس» و «قاعده لاضرر» و قاعده «لا حرج و رفع عسر و مشقت» و قاعده «تیسیر احکام شریعت» است. مثلاً اقامه نماز جمعه از شعائر اسلامی است که وجوبش تخییری است. با این حال ترک آن از روی بی‌اعتنایی جایز نیست. ولی در صورت وجود عذر، ترک آن جایز و گاه واجب می‌شود. درباره شیوع ویروس کرونا، تجمعات عمومی در تزامم با وجوب حفظ نفس خود و دیگران و رعایت بهداشت عمومی است. بنا به تشخیص ستاد ملی مقابله با کرونا و اعلام شورای سیاست‌گذاری نماز جمعه، نماز جمعه در صورت لزوم تعطیل می‌شود و اقامه آن جایز نخواهد بود. بنابراین، در هر جا که تزامم بین مصلحت عمومی و مفسده عمومی باشد، اگر ملاک مفسده عمومی ارجح باشد، مصلحت عمومی برای جلوگیری از مفسده عمومی متوقف می‌شود (همان). در بحث حاضر، مصلحت اقامه نماز جمعه متوقف می‌شود تا از مفسده خطر جانی و گسترش بیماری واگیردار ویروسی کرونا جلوگیری شود.

۲. بررسی ابعاد فقهی در سطح اجتماعی

در این قسمت، موضوع از منظر مسئولیت مدنی در سطح اجتماعی بررسی می‌شود. مسئولیت مدنی در فقه و حقوق اهمیت دارد. زیرا اساس و پایه بسیاری از قواعد و قوانین قرار گرفته و از مبانی متعددی برخوردار است. یکی از این مبانی قاعده لاضرر است. قاعده لاضرر منشأ و موجد مسئولیت مدنی است. مبنای مسئولیت مدنی بر این استوار است که هر فردی به دیگری خسارتی وارد کند موظف به جبران آن است. چنانچه فردی با رعایت نکردن مقررات بهداشتی سبب ورود ضرر به جان و مال دیگران شود، در صورت فقدان قصد ضرر موجب دیه می‌شود. در ادامه، این موضوع از منظر مسئولیت کیفری بررسی شده است. مسئولیت به معنای تعهد شخص در اثر تقصیر در مقابل شخص زیان‌دیده است؛ در واقع، فردی که به اشخاص دیگر ضرر مادی یا معنوی برساند، باید پاسخ‌گو باشد. پس می‌توان نتیجه گرفت که اگر شخص از بیماری‌اش مطلع باشد و مقررات بهداشتی را رعایت نکند، در صورت ورود ضرر به جان افراد مسئولیت دارد.

۲.۱. قاعده لاضرر و رعایت الزامات بهداشتی عمومی

قاعده لاضرر در فقه از مهم‌ترین قواعد فقهی است. بر اساس این قاعده، هر فردی که به دیگری ضرر بزند باید آن را جبران کند، مگر آنکه اضرار به غیر به حکم قانون باشد یا ضرری که به شخص وارد آمده است ناروا و نامتعارف جلوه نکند. اصل این قاعده در روایتی از رسول مکرم اسلام (ص) ریشه دارد که فرمودند: «لاضرر ولاضرار فی الاسلام» (حر عاملی، ۱۴۱۲: ۲۶/۱۴). یعنی از نظر اسلام، به خود و به دیگران، نمی‌توان ضرر وارد کرد. لزوم جبران ضرر مسئله‌ای عقلی است و بین امور وجودی و عدمی هم فرقی ندارد. با مراجعه به عرف می‌توان فهمید که ضرر در امور عدمی هم باید جبران شود. زیرا بر عمومیت، اطلاق دارد، و هر ضرری باید جبران شود، خواه وجودی باشد و خواه عدمی. در فقه اسلامی، موضوع ضمانات علاوه بر منابع نقلی جنبه عقلایی هم دارد، و این احکام دارای پیامی کلی است که باید برای حیات آدم حرمت قائل شد، اعم از خود و

دیگران، و احترام به کرامت و آسایش دیگران است؛ ارزش و احترام قائل شدن برای جان، آسایش، آبرو، حیثیت و شرف دیگری، و اینکه مال دیگری محترم است و در صورت اضرار و ورود خسارت مادی و معنوی موجب ضمان و مسئولیت مدنی می‌شود، و فردی که باعث زیان شده مکلف به جبران و جلب رضایت خسارت‌دیده است (محقق داماد، ۱۳۹۹).

در آموزه‌های دین اسلام ضرر و زیان رساندن به جامعه تحریم شده و موجب ضمان است. از امام صادق (ع) روایت شده است که: «هر چه که به راه مسلمانان آسیب برساند، ضمانت‌آور است»: «كُلُّ شَيْءٍ يُضِرُّ بِطَرِيقِ الْمُسْلِمِينَ فَصَاحِبُهُ ضَامِنٌ» (حر عاملی، ۱۴۱۲: ۱۸۳/۱۹). بیان قید «راه مسلمانان» در این روایت شامل آلودگی محیط اجتماع و آسیب‌رساندن به جامعه می‌شود. بنابراین، دفع ضرر از خود عقلاً و شرعاً واجب است. چنان‌که اضرار به غیر حرام است و موجب ضمان و مسئولیت مدنی می‌شود. درباره بیماری‌های واگیردار، از جمله در شرایط شیوع گسترده و ویروس کرونا، رعایت‌نکردن بهداشت فردی و عمومی در برابر این بیماری، طبق قاعده نفی ضرر، حرام و ممنوع است. از این رو، انتقال‌دهنده بیماری واگیرداری از قبیل کرونا، بر اساس قاعده «اتلاف»، قاعده تسبیب، قاعده نفی ضرر و قاعده «تعهد به مراقبت متعارف» ضامن است (همان).

طبق نظر متخصصان علم پزشکی، ویروس کرونا از معضلات بزرگ جهان امروز به شمار می‌رود و هر روز با جهش‌های مختلف امور زندگی جوامع بشری را تحت تأثیر قرار داده است. چنانچه ثابت شود که فردی در زمان خفای بیماری موجب انتقال به دیگری شود، هرچند به علت جهل بی‌گناه است، ولی ضمان و مسئولیت خسارات واردشده را بر ذمه دارد و باید از عهده خسارات برآید. چنانچه فرد بداند یا از طریق اخطار متخصصان پزشکی احتمال دهد که حضور یا شرکت در جلسه‌ای یا ملاقات با افرادی موجب اضرار به آنها می‌شود، شرعاً واجب است که اجتناب کند، و در صورت تخلف چنانچه ثابت شود که تماس او موجب اضرار شده و بیماری وی به دیگران سرایت کرده، در فرض اقدام عمدی موجب مسئولیت کیفری است و ضامن کلیه خسارات واردشده به زیان‌دیده خواهد بود و اگر موجب فوت شود ضمان دیه بر عهده او است. زیرا همه اعضای جامعه در قبال هم

مسئولیت حقوقی دارند و باید در هنگام شیوع بیماری واگیردار بهداشت فردی و عمومی و فاصله اجتماعی را رعایت کنند تا سبب انتقال آن به دیگری و بروز آسیب‌های جانی و مالی نشوند.

۲.۲. مسئولیت مدنی در اضرار به غیر

مسئولیت مدنی در فقه و حقوق اهمیت دارد. زیرا اساس و پایه بسیاری از قواعد و قوانین قرار گرفته و مبانی متعددی دارد. یکی از این مبانی قاعده لاضرر است. قاعده لاضرر منشأ و موجد مسئولیت مدنی است. مبانی مسئولیت مدنی بر این استوار است که هر فردی به دیگری خسارتی وارد کند موظف به جبران آن است. اگرچه در سال‌های اخیر دیه صرفاً از جنبه کیفری تحلیل شده، اما می‌توان دیه را از جنبه مسئولیت مدنی هم بررسی کرد. پرسش این است که: دیه مجازات است یا جنبه خصوصی دارد و به عنوان جبران خسارت که مبنای مسئولیت مدنی دارد به زیان‌دیده پرداخت می‌شود؟

چنان‌که در برخی مسائل میان افراد قراردادی منعقد می‌شود و افراد ملزم هستند طبق قرارداد عمل کنند و اگر غیر از این توافق میان طرفین عمل شود باید جبران خسارت کنند و مسئولیت مدنی مطابق قرارداد بر عهده طرفین است، اگر فردی تخلف کرد و به دیگری آسیب وارد کرد ضامن است و باید جبران کند و گاه قراردادی منعقد نمی‌شود، بلکه دستورالعملی صادر می‌گردد. مثلاً به هنگام گسترش ویروس کرونا، اگر مسئولان ادارات اعلام کنند فردی که به بیماری کرونا مبتلا شده نباید در محل کار حضور پیدا کند، شخص مبتلا موظف است خود را محدود کند و در قرنطینه بماند، و اگر با آگاهی از بیماری‌اش برخلاف آن عمل کرد و با حضورش موجب ابتلای دیگران شد، اگرچه قراردادی میان آنها نبوده اما قانون و دستورالعملی را نادیده گرفته و باعث سرایت و انتقال ویروس به دیگری شده یا موجب مرگ فردی شده است. لذا مسئولیت مدنی دارد و باید دیه بپردازد یا خساراتی را که مازاد بر دیه است، مانند هزینه بیمارستان فرد بیمار و هزینه‌های دارو و درمان و بیکاری او را جبران کند. و اگر از روی غفلت موجب سرایت و انتقال ویروس

شود، برای تحقق جرم کافی است. منظور از غفلت، بی احتیاطی است و این فرد باید مجازات شود؛ مثلاً فرد مبتلا به کرونا فرد دیگر را مستقیماً به قتل نرسانده اما سبب بوده و با هم نشینی و عطسه و سرفه باعث بیماری فرد دیگر شده است (اسحاقی، زینلی و حسینی، ۱۳۹۸).

۳.۲. مسئولیت کیفری در اضرار به غیر

مسئولیت مدنی مسئولیت خسارت وارد شده بر شخص است و باید این خسارت را یا خود فرد یا دیگری جبران کند؛ اما در مسئولیت کیفری اصل بر شخصی بودن مسئولیت است. یعنی خود فرد مطرح است و او را محاکمه و مجازات می کنند نه فرد دیگری را. در امور کیفری نیت متهم و هدفش مهم است. یعنی با قصد باشد، اما در مسئولیت مدنی قصد نیست، بلکه ضرری وارد کرده و باید جبران کند. همچنین، به جای فرد صغیر یا مجنون نیز باید دیگری به عنوان مسئول او جبران خسارت کند. برای بررسی مسئولیت کیفری و مدنی فردی که به کرونا مبتلا شده و ناقل ویروس کرونا است باید به قوانین حقوقی مراجعه کرد. با توجه به اینکه قدرت آسیب زایی ویروس کرونا بسیار بیشتر از سایر بیماری های نظیر آن است، پرسش این است که: آیا افراد جامعه می توانند با پی بردن به مسئولیت مدنی خویش در جامعه ای شهری باعث مهار و کاهش انتقال و گسترش این نوع بیماری در محل زندگی خود شوند یا خیر؟ بررسی ها نشان می دهد که می توان با بررسی مسئولیت افراد و همچنین آگاه سازی مردم جامعه از حقوق شهروندی و مسئولیت مدنی به صورت چشمگیری باعث مهار این بیماری و کاهش گسترش این نوع بیماری در سطح کلان شد.

مسئولیت به معنای تعهد شخص در اثر تقصیر در مقابل زیان دیده است؛ در واقع، فردی که به اشخاص دیگر ضرر مادی یا معنوی برساند باید پاسخ گو باشد. در ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) گفته شده هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود، از قبیل آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیربهداشتی فضولات انسانی و دام، ریختن مواد مسموم کننده در رودخانه، زباله در خیابان، کشتار

تأملاتی در ابعاد فقهی مراقبت‌های بهداشتی در دوران شیوع کرونا / ۷۳

غیرمجاز دام و ... ممنوع است و مرتکبان اگر طبق قوانین خاص مشمول مجازات شدیدتری نباشند، به حبس تا یک سال محکوم خواهند شد.

در موضوع ویروس کرونا وظیفه حفظ سلامت مردم بر عهده دولت است و دولت باید با تدوین و ابلاغ شیوه‌نامه‌های بهداشتی، تدابیری برای جلوگیری از شیوع ویروس کرونا بیندیشد. در اکثر کشورها برای جلوگیری از شیوع ویروس کرونا، دولت‌ها ورود می‌کنند و برای حفظ سلامت مردم تدابیری اتخاذ می‌شود که این در ایران بر عهده ستاد ملی مقابله با ویروس کرونا است. ستاد ملی مقابله با ویروس کرونا در مقابله با این بیماری، دستورالعمل‌ها و مصوباتی را تصویب و صادر می‌کند که همگی در حکم قانون است. زیرا ستاد مقابله با کرونا در راستای قانون مدیریت خدمات کشوری ایجاد شده است. بر همین اساس، سیاست‌گذاری‌های ستاد ملی مقابله با شیوع ویروس کرونا هم‌تراز قانون است و همه افراد جامعه ملزم به رعایت دستورالعمل‌های صادرشده از سوی ستاد ملی مقابله با ویروس کرونا هستند. از آن جمله می‌توان به الزامی شدن استفاده از ماسک در مکان‌های عمومی و ادارات، دورکاری کارمندان دولت و ... اشاره کرد.

رعایت کردن مصوبات ستاد ملی مقابله با شیوع ویروس کرونا برای دستگاه‌ها و مردم الزامی است. اگر فردی اعمالی را مرتکب شود و بر اثر رعایت نکردن پروتکل‌های بهداشتی، به ویروس کرونا مبتلا گردد و منجر به انتقال آن به دیگران شود، مقصر است. در فقه نیز بر حرام بودن ضرر زدن به دیگران تأکید شده است. بنابراین، اکنون که ویروس کرونا در جامعه شیوع یافته، مردم در قبال یکدیگر مسئولیت دارند. طبق ماده ۲۹۵ قانون مجازات اسلامی، اگر افراد با فعل یا ترک فعل منجر به فوت دیگران شوند این فوت حسب مورد عمدی، شبه‌عمدی یا خطای محض خواهد بود و در نتیجه مرتکب آن به ترتیب به قصاص، دیه، یا دیه و حبس محکوم خواهد شد.

بر اساس مبانی فقهی و قانونی موجود، اگر شخصی به هر دلیل به بیماری کرونا مبتلا شود و به جای قرنطینه و رعایت پروتکل‌های بهداشتی، موجبات بیماری سایر افراد را نیز فراهم کند، در واقع با علم و اطلاع به جامعه و دیگران ضرر رسانده است و مسئولیت

مدنی و کیفری خواهد داشت. علاوه بر مسئولیت مدنی، برای این دسته از اشخاص به دلیل نقض قوانین و پروتکل‌ها می‌توان مسئولیت کیفری نیز در نظر گرفت. وقتی فردی از روی عمد و اطلاع، از ماسک استفاده نمی‌کند و مرتکب فعل زیانبار می‌شود فرد متخلف ضامن است.

۲.۴. مبانی مسئولیت از منظر فقه و حقوق اسلامی

ماهیت دیه در دوران معاصر، محل توجه صاحب‌نظران فقه و حقوق اسلامی قرار گرفته است. دیه، یکی از قوانین مهم اسلام است. بر اساس تعاریف فقهی، دیه مال یا پولی است که به سبب کشتن انسان یا نقص عضو به کسی که صدمه دیده است یا به بازماندگان او پرداخت می‌شود. از نظر حقوقی، دیه کیفر نقدی است که از مجرم به نفع مجنی‌علیه یا قائم‌مقام او گرفته شود. میزان دیه را شارع (دادگاه) برای جنایت تعیین کرده است. میزان دیه در دین اسلام برای مرد و زن مسلمان و مردان و زنان سایر دین‌های آسمانی متفاوت است. هدف از این کار ایجاد امنیت برای افراد است و به سلامت جامعه برمی‌گردد (بهروزی‌زاد، ۱۳۸۵). از لحاظ فقهی، فقهای امامیه تعاریف مختلفی از «دیه» دارند. موسوی خمینی درباره دیه می‌گوید:

دیه مالی است که به سبب جنایت بر نفس یا عضو واجب می‌شود و فرق نمی‌کند که از طرف شارع میزان آن معین شده باشد یا معین نشده باشد، و گاهی دیه فقط بر آنچه معین شده اطلاق می‌گردد و آنچه را که معین نشده است ارزش یا حکومت می‌نامند (موسوی خمینی، ۱۳۸۴: ۵۵۳/۲).

با توجه به اینکه در برابر بیماری‌های واگیردار، از جمله ابتلا به کرونا همه اعضای جامعه در قبال هم مسئولیت حقوقی دارند و باید در هنگام شیوع بیماری واگیردار بهداشت را رعایت کنند تا سبب انتقال آن به دیگری و بروز آسیب‌های جانی و مالی نشوند، رعایت نکردن بهداشت فردی و عمومی در برابر این بیماری نیز طبق قاعده نفی ضرر، قاعده احترام، عموم و اطلاق ادله حرمت قتل حرام و ممنوع است. انتقال‌دهنده بیماری واگیردار،

به‌ویژه کرونا، بر اساس قاعده اتلاف، قاعده تسبیب، قاعده احترام، قاعده نفي ضرر، قاعده تعهد ایمنی و قاعده تعهد به مراقبت متعارف ضامن است.

با اثبات چنین اموری تحت عنوان «جرائم عمدی و غیرعمدی» به استناد قواعد عام حقوق جزایی می‌توان برخی سرایت‌ها را مطابق قوانین جزایی مؤاخذه کرد و کیفر داد. تقصیر جزایی نیز شامل بی‌احتیاطی، بی‌مبالاتی، رعایت نکردن نظامات دولتی و ... می‌شود که می‌توان برخی انتقالات و ویروس مسری کرونا را تحت این عناوین بررسی کرد، ولی با این اوصاف، به دلیل شیوع گسترده این ویروس، کشور نیازمند تصویب قوانین و قواعد خاصی در این زمینه است (امانی شلمزاری، ۱۳۹۹).

در مرگ و میرهای امروزه کرونا عوامل متعددی دخالت دارد، از جمله: کوتاهی مردم در رعایت کردن فاصله‌های اجتماعی و امور بهداشتی؛ پرهیز نکردن مردم از سفر در زمانی که یکی از عوامل اصلی انتقال ویروس مسافرت است؛ کوتاهی و تعلل مدیران در تهیه و خرید واکسن؛ فقدان مدیریت صحیح در کنترل تجمعات عمومی در جهت کاهش ویروس. این عوامل، هر یک در وقوع قتل افراد جامعه دخالت دارند، و هر کس به مقدار دخالتش مقصر و ضامن است و باید مسئولیتش را به عهده بگیرد.

نتیجه

در این مقاله موضوع مراقبت‌های بهداشتی در دوران شیوع ویروس کرونا از منظر ابعاد فقهی و حفظ نفس و رعایت بهداشت فردی، اجتماعی و محیطی و حفظ سلامت خود و مراقبت از سلامت دیگران و مسئولیت‌های مدنی و کیفری و اضرار به غیر بررسی شد. تأمین بهداشت همگانی و رفاه عمومی در هنگام شیوع کرونا مستلزم همکاری و ارتباط وثیق میان این عرصه‌های اجتماعی است. در سراسر جهان، دین و باورهای اعتقادی بر انواع رفتارهای سلامتی تأثیر می‌گذارد و می‌تواند نقش تعیین‌کننده در تصمیمات پزشکی مردم داشته باشد. بنابراین، در وضعیت بحرانی ناشی از شیوع کرونا، دین و باورهای اعتقادی می‌تواند کمک چشمگیری کند. ما باید از این منبع برای ارتقای آموزش بهداشت و

اقدامات پیشگیرانه علیه پاندمی بهره ببریم. باید با توجه به تعهدات بین‌المللی و استفاده از تجارب سایر کشورهای جهان، با اولویت‌بندی معضلات و راهکارهای موجود، اصلاحات عملی و متناسب با شرایط جامعه را به اجرا گذاشت. در این خصوص نقش و جایگاه اجتماعی دین و فقه و نهادهای دینی اهمیتی مضاعف دارد. تجربه همکاری رهبران دینی و نهادهای مذهبی با مسئولان بهداشتی در کشورهای مختلف در دوره شیوع پاندمی نشان می‌دهد که در سطح فردی، چنانچه ایمان مذهبی با معرفت و دانشوری همراه باشد، در ایجاد نگرش مثبت در افراد مؤثر است و می‌تواند در پیشگیری، درمان و مدارای با رنج و مرارت دوره نقاهت نقش مثبت داشته باشد. چنان‌که در سطح اجتماعی نیز می‌تواند سهم مهمی در مقابله با این ویروس و در کمک به بخش درمان کشور ایفا کند. از منظر فقهی، در سطح فردی، چنانچه حفظ نفس و صیانت از جان و سلامتی دیگران منحصر در رعایت مقررات بهداشتی مذهبی باشد، به استناد بسیاری از آیات و روایات وجوب دارد. چنانچه فردی با رعایت نکردن مقررات بهداشتی سبب ورود ضرر به جان و مال دیگران شود، در صورت فقدان قصد ضرر موجب دیه می‌شود. اما اگر شخص از بیماری خود مطلع باشد و مقررات بهداشتی را رعایت نکند، در ورود ضرر به جان افراد مسئولیت دارد.

منابع

قرآن کریم.

- «چرا به موج چهارم کرونا رسیدیم؟» (۱۴۰۰/۳/۲۷). در: yun.ir/i6k2k6
- اسحاقی، الهام؛ زینلی، حامد؛ حسینی، سید محمد (۱۳۹۸). «مسئولیت کیفری و مدنی ناقلان ویروس کرونا»، در: *دادرسی*، ش ۱۳۸، ص ۱۰-۱۷.
- امانی شلمزاری، صادق (۱۳۹۹/۸/۷). «مسئولیت مدنی ناشی از ابتلا به بیماری کرونا در اثر عدم رعایت پروتکل‌های بهداشتی»، در: yun.ir/xyf51g
- بهروزی‌زاد، حمیدرضا (۱۳۸۵). «ماهیت دیه: کیفر یا جبران خسارت»، در: *دادرسی*، ش ۶۰، ص ۵۰-۵۷.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴). *وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة*، قم: آل البیت، ج ۱۴.
- جبعی عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی (۱۴۱۶). *مسالك الافهام*، قم: مؤسسه معارف اسلامی.
- ابن بابویه (صدوق)، محمد بن علی (۱۴۰۱). *من لایحضره الفقیه*، بی‌جا: بی‌نا.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۲). *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۴۱۰). *قواعد فقه*، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۱۵). *بحار الانوار*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۹). «فقه بیماری‌های واگیر»، در: www.ias.ac.ir/index.php/2015-09-21-08-02-04/1657-2020-03-14-07-36-58
- مظفری، محمدحسین (۱۳۹۹/۱/۱۴). «کرونا؛ آزادی دین و حقوق بشر»، در: yun.ir/efx0cd
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۸۶). *تحریر الوسیلة*، تهران: عروج، ج ۱-۲.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۴). *تحریر الوسیلة*، تهران: مکتب علمی اسلامی، ج ۲.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۵.